

УДК 347.157.1

DOI <https://doi.org/10.32837/apdp.v0i90.3202>*А. В. Баранкевич*

ОСОБЛИВОСТІ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВОГО СТАТУСУ НЕПОВНОЛІТНІХ ОСІБ У ЗАКОНОДАВСТВІ УКРАЇНИ

Актуальність теми. Зважаючи на законодавчо закріплені правові можливості, якими наділені неповнолітні особи як учасники цивільних правовідносин, та з метою забезпечення захисту законних інтересів неповнолітніх осіб законодавець встановлює вікові цензи. За допомогою таких відмежовує правовідносини, в яких неповнолітні особи, враховуючи вік та здатність приймати самостійні вольові, юридично значимі рішення, можуть бути самостійними учасниками, від тих, де участь неповнолітніх осіб хоч і можлива, однак потребує доповнення правосуб'єктністю інших повнолітніх осіб.

З огляду на постійне розширення цивільних правовідносин, учасниками яких можуть бути неповнолітні особи, важливим як з теоретичної, так і практичної точки зору є системне дослідження та аналіз цивільно-правового статусу неповнолітніх осіб.

Метою статті є визначення змісту поняття та елементів цивільно-правового статусу неповнолітніх осіб з урахуванням концептуальних підходів, розроблених як у загальній теорії права, так і безпосередньо у цивілістиці, встановлення співвідношення теоретичної моделі «правового статусу» з нормами цивільного законодавства.

Основними завданнями дослідження є комплексна характеристика цивільно-правового статусу неповнолітніх осіб, аналіз особливостей правоздатності та дієздатності неповнолітніх осіб як учасників цивільних правовідносин, виокремлення важливих ознак цивільно-правового статусу неповнолітніх осіб як окремої правової категорії.

Дослідженню правового статусу як базової категорії присвячено наукові праці таких провідних вчених у сфері теорії права, як: О.В. Зайчук, С.О. Комаров, В.В. Копейчиков, В.О. Котюк, М.В. Кравчук, Л.А. Луць, В.Ф. Погорілко, П.М. Рабінович, О.В. Скакун, Ю.М. Тодика, О.Ю. Тодика, Ю.С. Шемшученко, а також вчених-цивілістів, таких як: І.А. Бірюков, В.І. Борисова, О.В. Дзера, Ю.О. Заїка, І.В. Спасибо-Фатеева, В.Л. Яроцький, О.І. Харитонова, Є.О. Харитонов.

Водночас особливості та елементи цивільно-правового статусу саме неповнолітніх осіб як учасників цивільних правовідносин залишились за межами комплексного вивчення, що, у свою чергу, зумовлює актуальність проведеного дослідження.

Виклад основного матеріалу. Незважаючи на широке використання поняття «правовий статус» як у науці, так і в законодавстві, немає уніфікованого, сталого, класичного його визначення. Поняття «правовий статус» застосовується науковцями з урахуванням власного праворозуміння.

Як зазначає В.О. Котюк, правовий статус є юридичною основою та засобом підвищення соціальної активності, залучення кожного громадянина до активної діяльності з управління державними і суспільними справами, до розвитку економічного виробництва [1, с. 100].

Саме через поняття «правовий статус» можна найбільш повно охарактеризувати найрізноманітніші зв'язки держави, людини та суспільства, висвітлити проблеми ролі та значення людини у суспільстві, у правовідносинах, у суспільній діяльності та соціальному розвитку, проілюструвати взаємодію та взаємовплив у парадигмі системи «людина – держава – суспільство», відобразити закріплену державою міру свободи людини.

Сутнісною характеристикою правового статусу є комплекс суб'єктивних юридичних прав та обов'язків, при цьому правовий статус досліджується та трактується вченими таким чином: через отождошення з правосуб'єктністю; через дослідження суб'єктивних прав та юридичних обов'язків особи, встановлених нормативно-правовими актами; через дослідження суб'єктивних прав та юридичних обов'язків особи, встановлених нормативно-правовими актами, в сукупності з їх правосуб'єктністю; через систему закріплених у нормативно-правових актах і гарантованих державою прав, свобод, обов'язків та юридичної відповідальності, відповідно до яких індивід як суб'єкт права (тобто такий, що має правосуб'єктність) координує свою поведінку у суспільстві.

Ядром правового статусу, незалежно від кількості включених у правовий статус елементів, залишаються права і обов'язки, закріплені в законодавстві. Інші елементи правового статусу, як слушно вказує О.Ф. Скакун, є або похідними від основних (наприклад, відповідальність), або передумовами правового статусу (наприклад, громадянство), або виходять за межі правового статусу (наприклад, система гарантій). Так, громадянство, інтерес, гарантії реалізації прав і обов'язків є або передумовами правового статусу, або його умовами, супроводжують його, примикають до нього, але не складають його структуру [2, с. 37].

З урахуванням зазначеного, говорячи про правовий статус неповнолітніх осіб, вважаємо за доцільне виходити з традиційного розуміння правового статусу фізичної особи як сукупності суб'єктивних юридичних прав і юридичних обов'язків, що визначають правове становище неповнолітньої особи в суспільстві, які об'єктивовані і формалізовані у відповідних джерелах права та гарантовані державою. При цьому слід враховувати, що наявність у фізичної особи окремих прав та межі самостійного їх здійснення залежать від досягнення певного віку.

Варто зазначити, що правовий статус неповнолітніх осіб можна віднести і до спеціального (родового) правового статусу, оскільки неповнолітні особи належать до певної категорії фізичних осіб, визначених віковим критерієм, і до індивідуального правового статусу, який також пов'язується з віковим критерієм. Разом із тим правовий статус неповнолітніх осіб є і загальним у площині притаманних кожній особі прав та обов'язків як людині та громадянину.

Водночас під час переходу від загального правового статусу до галузевого чи індивідуального змін зазнає лиш ступінь конкретизації прав, обов'язків суб'єктів, однак спільним залишається те, що правовий статус є загальним орієнтиром

для законодавця, який визначає досягнутий суспільством рівень правових можливостей індивіда, покликаний забезпечити фізичній особі необхідне коло прав у правовій системі, гарантувати правовий «суверенітет» особи.

У приватноправовій сфері засади, якими визначається статус учасників цивільних відносин, спрямовані на забезпечення юридичної рівності осіб, забезпечення реалізації їх волі та ініціативності при участі у правовідносинах, а потім – реалізації цими особами відповідних суб'єктивних прав і обов'язків.

І.А. Бірюков, Ю.О. Заїка, визначаючи правовий статус фізичних осіб як суб'єктів цивільних правовідносин, вказують на те, що цивільне право має за мету упорядковувати поведінку людей у різних життєвих ситуаціях та відносинах, забезпечити їм можливість автономно вирішувати приватні суспільно-значимі питання. Правовий статус фізичної особи як суб'єкта цивільного права характеризується не лише свободою і незалежністю, а ще й тим, що його свобода і незалежність є обмеженими. На правовий статус особи впливають, перш за все, правові фактори, до яких вчені відносять цивільну правоздатність і цивільну дієздатність [3, с. 66].

О. Харитонов, Є. Харитонів зазначають, що поняття «статус» включає в себе те стабільне, фундаментальне у правовому стані суб'єкта, котре разом із правосуб'єктністю містить також вказівку щодо існування певного кола основних прав та обов'язків. Правовий статус особи вчені характеризують як сукупність основних суб'єктивних прав та обов'язків, які належать суб'єкту об'єктивного права і визначають у найзагальнішому вигляді його взаємини з державою, що ґрунтуються на положеннях відповідних правових норм. Первинним критерієм (підґрунтям) визначення статусу називають врахування правової сфери, у якій перебуває приватна особа [4, с. 110].

З огляду на норми Цивільного кодексу України у статті 1 якого зазначено, що «цивільним законодавством регулюються особисті немайнові та майнові відносини (цивільні відносини)», цивільно-правовий статус особи (людини) як найвищої цінності слід розкривати через загальну структуру соціальних цінностей в Україні відповідно до Цивільного кодексу України та у співвідношенні із Загальною декларацією прав людини.

Під час встановлення (закріплення) цивільно-правового статусу фізичної особи О. Харитонов, Є. Харитонів пропонують враховувати засади (принципи) наступних рівнів: загальні принципи права, принципи приватного права, загальні засади цивільного законодавства [4, с. 115].

Ураховуючи, що цивільні правовідносини, у яких бере участь неповнолітня особа, багатоваріантні, визначення цивільно-правового статусу неповнолітніх осіб необхідно здійснювати на підставі та з урахуванням як концептуальних підходів, розроблених у загальній теорії права, так і аналізу визначення правового статусу у цивілістиці, встановлення співвідношення теоретичної моделі з реаліями цивільного законодавства.

Досліджуючи цивільно-правовий статус неповнолітньої особи, варто зауважити, що сам період неповноліття встановлюється законодавцем з урахуванням фізичних і психічних можливостей особи формувати, висловлювати і здійснювати персоніфіковану волю.

Відповідно до положень статті 6 Сімейного кодексу України правовий статус дитини має особа до досягнення нею повноліття. Неповнолітньою вважається дитина у віці від чотирнадцяти до вісімнадцяти років [5].

Отже, законодавець встановлює, що правовий статус дитини має особа, до досягнення повноліття та водночас здійснює поділ поняття «дитина» на дві категорії: малолітня дитина та неповнолітня дитина. У контексті зазначеної норми правовий статус неповнолітньої особи законодавцем розглядається як складова частина правового статусу дитини, яке є більш ширшим поняттям. При цьому поняття «дитина» вказує не лише на вікову складову, а й, в певних випадках, відображає сімейну (кровну) спорідненість.

Водночас Цивільний кодекс України у статті 32 з урахуванням статті 31 закріплює перелік прав, якими наділена неповнолітня особа, та встановлює, що правочини, не охоплені вказаними статтями, потребують згоди батьків (усиновлювачів) або піклувальників [6].

Потенційний обсяг цивільних прав і обов'язків неповнолітніх осіб, механізм реалізації таких, особливості взаємодії неповнолітніх осіб з іншими учасниками цивільних правовідносин залежить від теоретичного обґрунтування та юридичного закріплення правоздатності та дієздатності неповнолітніх осіб, які є складовими частинами цивільно-правового статусу неповнолітньої особи.

Нормами Цивільного кодексу України закріплено, що цивільна правоздатність – здатність мати цивільні права та обов'язки. Цивільну правоздатність мають усі фізичні особи, така виникає у момент народження фізичної особи. У випадках, встановлених законом, здатність мати окремі цивільні права та обов'язки може пов'язуватися з досягненням фізичною особою відповідного віку [6].

Разом із тим у деяких випадках здатність мати певні права і обов'язки в силу самої своєї природи виникає не з моменту народження, а після досягнення певного віку.

Визначаючи обсяг цивільної правоздатності фізичної особи, законодавець вказує, що усі фізичні особи є рівними у здатності мати цивільні права та обов'язки [6].

Цивільну дієздатність відповідно до Цивільного кодексу України має фізична особа, яка усвідомлює значення своїх дій та може керувати ними. Цивільною дієздатністю фізичної особи є її здатність своїми діями набувати для себе цивільних прав і самостійно їх здійснювати, а також здатність своїми діями створювати для себе цивільні обов'язки, самостійно їх виконувати та нести відповідальність у разі їх невиконання [6].

Коли говоримо про цивільну правоздатність неповнолітніх осіб як складову частину цивільно-правового статусу, то таку складають ті майнові і немайнові права і обов'язки, якими неповнолітня особа може бути наділена та основна цінність яких полягає у можливості їх здійснення через реалізацію особою тих повноважень, що належать до змісту конкретного суб'єктивного права, для досягнення певного результату, для чого особа, у свою чергу, повинна бути наділена дієздатністю.

При цьому варто звернути увагу на те, що неповнолітня особа формується як доросла особистість не лише з урахуванням відповідних соціально-економічних умов, які існують у суспільстві, а передусім за допомогою «морально-етичної сис-

теми координат», в якій виховується, а тому під правами неповнолітньої особи пропонуємо розуміти історично зумовленні законодавчо закріплені можливості, котрі необхідні для існування та розвитку в конкретно-історичних умовах, об'єктивно визначаються досягнутим рівнем духовного, культурного, соціального, економічного, політичного рівня розвитку суспільства.

У свою чергу, дієздатність як елемент цивільно-правового статусу неповнолітніх осіб відображає динаміку їх правосуб'єктності. Це вже не властивість як така, а готовність неповнолітньої особи до здійснення певних дій і вчинків, передбачених законом. Існування такої здатності вже не має абстрактного характеру, а пов'язано безпосередньо з можливістю діяти, і така можливість обмежена нормами закону.

Варто зауважити, що розуміти значення своїх дій та передбачати їх наслідки фізична особа може тільки дійшовши певного віку і за відсутності захворювань, які позбавляють її можливості діяти розсудливо. Саме тому і в законодавстві, і в науці дієздатність пов'язують із віком та станом здоров'я фізичної особи [7, с. 75].

Характеризуючи правоздатність та дієздатність неповнолітніх осіб, можна виділити їхні особливості: юридичне забезпечення (права та обов'язки неповнолітніх осіб, як і міра відповідальності, повинні бути визнані суспільством та державою, офіційно закріплені в нормативно-правових актах); їх реалізація потребує вольової складової частини як самої особи, так і в певних випадках воля неповнолітньої особи доповнюється чизмінюється волею батьків (усиновлювачів) або піклувальників.

Отже, правоздатність та дієздатність неповнолітніх осіб можна визначити як законодавчо визнані властивості особистості, зумовлені віковими особливостями, з якими законодавство пов'язує надання неповнолітній особі прав та регулює поступове покладення обов'язків.

Визначальним у характеристиці цивільно-правового статусу неповнолітніх осіб є те, що неповнолітня особа як суб'єкт цивільних правовідносин не є абсолютно самостійною та юридично незалежною. Для цивільно-правового статусу неповнолітньої особи характерний аспект втручання в реалізацію прав із боку третіх осіб – батьків (усиновлювачів) або піклувальників, тобто законодавець з огляду на вік та психоемоційну складову частину передбачає правовий важіль, що здатний вплинути на розвиток цивільних правовідносин, суб'єктом яких є неповнолітня особа.

Як вказує В. Січевлюк, інтереси малолітньої чи неповнолітньої особи передбачають доповнення її правової суб'єктності цивільною та іншою правоздатністю, деліктоздатністю і дієздатністю батьків (усиновителів), опікунів або ж піклувальників. Вчений звертає увагу на комплексний характер правосуб'єктності неповнолітньої особи, зазначаючи, що феномен існування «комплексної», якщо можна так її іменувати, правосуб'єктності демонструє значну різноманітність форм втілення і присутній у більшості галузей права України, включаючи сфери цивільного [8, с. 181].

Таким чином, цивільно-правовий статус неповнолітньої особи є видом цивільно-правового статусу фізичної особи, особливістю якого є дієздатність з недоліком (недолік цивільної дієздатності), що не є дефектом цивільної дієздатності, а являє собою нестачу необхідних здатностей і можливостей для самостійного здійснення всього комплексу прав без сторонньої допомоги [9, с. 159].

З урахуванням зазначеного до визначальних ознак цивільно-правового статусу неповнолітніх осіб як окремої правової категорії пропонуємо віднести: динамічність – обсяг прав, обов'язки та відповідальності змінюються залежно від вікового порогу, такі зміни пов'язані з об'єктивними, часто незалежними від волі особи, не персоніфікованими подіями; обмеженість чіткими віковими рамками; побудований на основі загального правового статусу особи, є своєрідною надбудовою над загальним правовим статусом особи; є комплексним; передбачає додаткові гарантії і особливі умови правового захисту; потребує особливих способів адаптації загальних норм цивільного права.

Висновки та перспективи подальших досліджень у цьому напрямі. Підсумовуючи вказане, можемо дійти висновків, що цивільно-правовий статус неповнолітніх осіб є ідентифікатором зв'язків неповнолітньої особи з іншими учасниками цивільних правовідносин. Комплексність категорії «цивільно-правовий статус» неповнолітніх осіб зумовлює наявність сукупності різних елементів, які характеризують становище неповнолітньої особи у системі суспільних відносин.

Суттєвими ознаками цивільно-правового статусу неповнолітніх осіб є динамічність, обмеженість чіткими віковими рамками, комплексність, а також особливі умови правового захисту, способи адаптації загальних норм цивільного права. Особливістю цивільно-правового статусу неповнолітніх осіб є відсутність абсолютної самостійності та юридичної незалежності, тобто необхідне доповнення цивільно-правового статусу неповнолітньої особи цивільною та іншою правоздатністю, дієздатністю та деліктоздатністю повнолітніх осіб – батьків (усиновителів), опікунів або ж піклувальників.

З огляду на швидкі темпи розвитку суспільства та постійне розширення цивільних правовідносин, учасниками яких стають неповнолітні особи, вважаємо, що доцільно проводити подальші наукові дослідження цивільно-правового статусу неповнолітніх осіб для визначення умов та чітких дій, які допоможуть запобігати порушенням прав та законних інтересів неповнолітніх осіб як менш захищеної категорії.

Література

1. Котюк В.О. Теорія права: курс лекцій : навч. посібник для юрид. фак. вузів. Київ : Вентурі, 1996. 208 с.
2. Скаун О.Ф. Теорія держави і права: підручник. Харків : Консум, 2001. 656 с.
3. Бірюков І.А., Заїка Ю.О. Цивільне право України. Загальна частина : навчальний посібник. Київ : КНТ, 2006. 480 с.
4. Харитонов Є., Харитонova О. Проблеми визначення а характеристики засад статусу фізичної особи у цивільному законодавстві України. *Приватне право*. Київ, 2013. № 1. С. 106–117.
5. Сімейний кодекс : Закон від 10.01.2002 №2947-III // База даних «Законодавство України» / ВР України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text> (дата звернення: 28.03.2021).
6. Цивільний кодекс : Закон від 16.01.2003 №435-IV // База даних «Законодавство України» / ВР України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (дата звернення: 28.03.2021).
7. Рубанчук Г.С. Недолік цивільної дієздатності фізичної особи: поняття, види. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 18 : «Економіка і право»*. 2014. Вип. 26. С. 154–161. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nchnpu_018_2014_26_25 С. 160.
8. Січевлюк В.А. Еволюція категорії «правова суб'єктність» (теоретико-прикладні засади) : монографія. Київ : Вид-во «Юридична думка», 2020. 462 с.
9. Науково-практичний коментар до Цивільного кодексу України : в 2 т. / за ред. О.В. Дзери (кер. авт. кол.), Н.С. Кузнецової, В.В. Луця. Київ : Юрінком Інтер, 2005. Том I. 832 с.

Анотація

Баранкевич А. В. Особливості цивільно-правового статусу неповнолітніх осіб у законодавстві України. – Стаття.

У статті проаналізовано наукові підходи до визначення поняття «правовий статус» у теорії права, розуміння «правового статусу фізичної особи» в теорії права та цивільному праві, комплексний характер такого. Визначено зміст поняття та елементи цивільно-правового статусу неповнолітніх осіб з урахуванням концептуальних підходів, розроблених як у загальній теорії права, так і безпосередньо у цивілістиці.

Здійснено системний аналіз норми Цивільного кодексу України, яким визначено цивільно-правовий статус як фізичних осіб, так і неповнолітніх осіб в цивільному праві.

У статті досліджено особливості складових елементів цивільно-правового статусу неповнолітніх осіб як учасників цивільних правовідносин. Розглянуто зміст правоздатності та дієздатності неповнолітніх осіб як елементів цивільно-правового статусу неповнолітньої особи.

Вказано, що визначальною характеристикою цивільно-правового статусу неповнолітніх осіб є те, що наявність окремих прав та межі самостійного їх здійснення залежать від досягнення певного віку. Вікові цени встановлено для відмежування правовідносин, в яких неповнолітні особи можуть бути самостійними учасниками, від тих, де участь неповнолітніх осіб хоч і можлива, однак потребує доповнення правосуб'єктністю інших повнолітніх осіб.

Зазначено, що період неповноліття встановлюється законодавцем з урахуванням фізичних і психічних можливостей особи формувати, висловлювати і здійснювати персоніфіковану волю. Потенційний обсяг цивільних прав і обов'язків неповнолітніх осіб, механізм реалізації таких залежить від теоретичного обґрунтування та юридичного закріплення правоздатності та дієздатності неповнолітніх осіб.

До суттєвих ознак цивільно-правового статусу неповнолітніх осіб віднесені динамічність, обмеженість чіткими віковими рамками, комплексність, а також особливі умови правового захисту, способи адаптації загальних норм цивільного права. Особливістю цивільно-правового статусу неповнолітніх осіб є відсутність абсолютної самостійності та юридичної незалежності, тобто необхідне доповнення цивільно-правового статусу неповнолітньої особи цивільною та іншою правоздатністю, дієздатністю та деліктоздатністю повнолітніх осіб – батьків (усиновителів), опікунів або ж піклувальників.

Ключові слова: правовий статус, цивільно-правовий статус, неповнолітня особа, елементи цивільно-правового статусу неповнолітніх осіб, правоздатність, дієздатність, недоліки дієздатності.

Summary

Barankevych A. V. Features of the civil and legal status of minors in the legislation of Ukraine. – Article.

The article analyzes scientific approaches to the definition of the concept legal status in the theory of law, understanding of «legal status of a physical person in the theory of law and in civil law, the complex nature of this concept. The meaning of the concept and elements of the civil and legal status of minors has been defined, taking into account conceptual approaches that are worked out both in general theory of law and directly in civil law.

The consistent analysis of the rules of Civil code of Ukraine, which determine the civil and legal status of both individuals and minors in civil law, have been done.

The article provides an analysis of the constituent elements of the civil and legal status of minors as participants of civil legal relationship. The meaning of minors' legal capacity is considered as element of their civil and legal status.

It is emphasized that the main features of the civil and legal status of minors are dependence of individual rights and the limits of their self-implementation on reaching a certain age.

It is noted that the period of nonage is defined by legislator considering physical and mental capabilities of the person to form, express and exercise own will. The potential scope of minors' civil rights and responsibilities, mechanism of their exercising depends on theoretical substantiation and legal consolidation of their legal capacity.

It has been concluded that the distinct features of civil and legal status of minors are dynamism, strict age limit and special conditions of legal protection. In particular, features of the civil and legal status of minors are absence of absolute self-determination and legal independence, that it is necessary to supplement the civil and legal status of minor with civil capacity of adults.

It is advisable to conduct further scientific research in order to prevent violations of the rights and legitimate interests of minors as less protected category.

Key words: legal status, civil and legal status, minor, elements of the civil and legal status of minors, legal capacity, incapacity, deficiencies in legal capacity.